

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/ln.2025.25.36>

Лебеза Ю.О.

*доктор юридичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу публічно-правових досліджень,
Інститут правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України*

КОНЦЕПЦІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ТА ПРАКСЕОЛОГІЧНИЙ ЗМІСТИ

Одним із головних пріоритетів української держави як у внутрішній, так і у зовнішній політиці є гарантування безпечних для людини та суспільства екологічних і техногенних умов, раціональне використання природних ресурсів та охорона довкілля від надмірного забруднення. Екологічний курс країни спрямований не лише на усунення вже наявних проблем, а й на запобігання новим, які можуть негативно вплинути на довкілля, економіку та соціальну сферу. Серед найгостріших екологічних викликів сучасної України можна назвати: забруднення повітря, складнощі з водними ресурсами, глобальне потепління, виснаження та забруднення ґрунтів, зростання обсягів відходів, надмірне використання корисних копалин, а також необхідність охорони біологічного різноманіття і природних ландшафтів.

Питання екологічної безпеки завжди перебувало у центрі уваги як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, адже воно має принципове значення для будь-якої держави. Це цілком закономірно, оскільки рівень захищеності прав і свобод людини, її життя та здоров'я безпосередньо залежить від ефективності державної політики у сфері охорони довкілля, зменшення шкідливих виробництв, запобігання техногенним аваріям, особливо з огляду на розвиток атомної енергетики. Такі виклики є надзвичайно актуальними й для України, де суспільні та державні процеси ускладнюються значною концентрацією небезпечних виробництв, низькою ефек-

тивністю відновлення природних ресурсів, а також браком висококваліфікованих фахівців, здатних забезпечити відновлення екологічної безпеки та належний контроль за дотриманням державних стандартів.

Як свідчать наукові розвідки, нині у світі формується практика «екологічного волонтаризму», коли господарська діяльність здійснюється без будь-яких екологічних обмежень чи контролю [1, с. 56-60].

Перераховані обставини переконливо демонструють актуальність теми, яка є важливою складовою соціального благополуччя та ключовим індикатором стану національної безпеки України.

Стан наукової розробки проблеми. Проблеми правового забезпечення екологічної безпеки досліджуються у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних учених. Серед українських правників варто відзначити В. Андрейцева, який розглядав екологічну безпеку як ключовий елемент національної безпеки, Н. Малишеву, що аналізувала конституційно-правові основи охорони довкілля, а також Г. Шульгу та О. Ковтуна, котрі приділяли увагу механізмам адміністративно-правового регулювання у сфері охорони навколишнього середовища.

Суттєвий внесок у розробку проблематики зробили й українські адміністративісти: В. Колпаков, О. Кузьменко, Т. Коломоєць, Ю. Битяк, які досліджували систему державного управління у сфері екології, проблеми контрольно-наглядової діяльності та адміні-

стративної відповідальності за порушення природоохоронного законодавства. Зокрема, В. Колпаков наголошував на необхідності реформування адміністративно-правових засобів забезпечення екологічної безпеки, а Т. Коломоєць підкреслювала значення публічного адміністрування у сфері екологічних відносин.

У площині кримінально-правових досліджень варто виділити роботи О. Дудорова та М. Хавронюка, які акцентували увагу на питаннях відповідальності за екологічні злочини з питань подолання проявів корупції в управлінні. Питання міжнародно-правового регулювання у сфері екологічної безпеки досліджували В. Мицик та О. Тунтула, аналізуючи адаптацію українського законодавства до стандартів ЄС. Серед зарубіжних учених можна назвати Г. Кісса (H. Kiss), який розробляв концепцію екологічних прав людини, та Ф. Фішера (F. Fischer), що аналізував механізми правового забезпечення сталого розвитку.

Узагальнюючи, більшість дослідників підкреслюють, що екологічна безпека є важливою складовою національної безпеки України. Водночас залишаються недостатньо розробленими питання правового регулювання екологічного моніторингу, механізмів участі громадськості у прийнятті екологічних рішень та впровадження сучасних адміністративно-правових інструментів у відповідності до вимог Європейського Союзу.

Метою наукової статті є визначення нормативно-правового та праксеологічного змістів екологічної безпеки як складової національної безпеки України.

Виклад основного матеріалу. Слід зауважити, що проблематика екологічної безпеки є досить ґрунтовно опрацьованою у порівнянні з іншими суміжними та близькими правовими інститутами, що підтверджується великою кількістю наукових праць, присвячених як теоретичним, так і прикладним аспектам. Водночас ключовим завданням у процесі становлення будь-якого інституту залиша-

ється визначення змісту його функціонального призначення. Саме тому особливого значення набувають питання концептуального рівня, адже їх належне тлумачення та практичне відображення здатні забезпечити вдосконалення відповідного інституту. У цьому контексті поняття «концепція» слід розуміти як: 1) цілісну систему поглядів на певне явище; 2) спосіб його осмислення та тлумачення; 3) провідну ідею, яка лежить в основі тієї чи іншої теорії [2].

Слід зауважити, що проблематика екологічної безпеки є досить ґрунтовно опрацьованою у порівнянні з іншими суміжними та близькими правовими інститутами, що підтверджується великою кількістю наукових праць, присвячених як теоретичним, так і прикладним аспектам. Водночас ключовим завданням у процесі становлення будь-якого інституту залишається визначення змісту його функціонального призначення. Саме тому особливого значення набувають питання концептуального рівня, адже їх належне тлумачення та практичне відображення здатні забезпечити вдосконалення відповідного інституту. У цьому контексті поняття «концепція» слід розуміти як: 1) цілісну систему поглядів на певне явище; 2) спосіб його осмислення та тлумачення; 3) провідну ідею, яка лежить в основі тієї чи іншої теорії [3, с. 332-334].

Виокремлення різних концепцій дає змогу застосовувати різні методи та прийоми концептуального аналізу. Це пояснюється тим, що сама їхня структура та внутрішній зміст дозволяють виявляти певні відмінності, зокрема у характеристиці типів зв'язків, що виникають у процесі співвідношення ідей та положень щодо сутності й змісту явища [4, с. 12-13]. Вважаємо за доцільне погодитися з таким підходом, адже саме з погляду змістовного наповнення використання дослідником концептуальних підходів дає можливість визначити рівень взаємодії внутрішніх та зовнішніх зв'язків, які формують категорію «екологічна безпека».

У чинному законодавстві офіційне визна-

чення цього поняття закріплено у ч. 1 ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. Згідно з ним, екологічна безпека розуміється як такий стан довкілля, за якого гарантується запобігання погіршенню екологічної ситуації та виникненню загроз для здоров'я населення [5].

Важливо зазначити, що інституційно-правові та управлінські основи екологічної безпеки відображаються не лише у базових законах, а й у підзаконних нормативно-правових актах, які деталізують та конкретизують державну політику у цій сфері. Зокрема, в Указі Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015, яким введено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України», у п. 4.14 прямо підкреслюється, що екологічна безпека розглядається як один із базових елементів національної безпеки держави. Її забезпечення покладається на державні інституції шляхом реалізації спеціально визначених напрямів і комплексних управлінських заходів [6].

Таким чином, належність екологічної безпеки до ширшої категорії «національна безпека» закріплена у законодавстві України та підтверджена практикою державного управління. Зазначене положення має нормативно-преюдиціальний характер, що виключає потребу у додатковому юридичному доведенні, адже воно є очевидним у правовій системі держави [7].

Однак постає необхідність глибшого теоретичного осмислення поняття «екологічна безпека». Воно не може розглядатися виключно як формальна правова категорія, адже має соціально-філософський та цивілізаційний вимір. У цьому контексті слушною є позиція окремих науковців, в межах якої екологічна безпека розуміється як «спосіб самозбереження народу, що досяг рівня організації у формі незалежної держави» [8, с. 136-139]. Такий підхід дозволяє оцінювати екологічну безпеку не лише як правову чи адміністра-

тивну категорію, а й як інтегральну умову збереження національної ідентичності, демографічного потенціалу та стійкого розвитку держави.

У цьому сенсі екологічна безпека виступає не лише складовою національної безпеки у вузькому юридичному розумінні, а й універсальним критерієм життєздатності суспільства, його здатності до відтворення й розвитку в умовах глобальних екологічних загроз.

На наш погляд, наведене твердження потребує критичного переосмислення, оскільки екологічну безпеку не можна абсолютизувати як єдиний і визначальний чинник самозбереження тієї чи іншої нації. Історія та сучасна практика міжнародних відносин демонструють приклади держав, які маючи суттєві техногенні проблеми та екологічні кризи, все ж зберігають державний суверенітет, функціонування політичних інститутів і здатність до забезпечення народовладдя. Зазначене доводить, що екологічна безпека, хоча й виступає надзвичайно важливою складовою, не може розглядатися як єдина умова існування державності.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція окремих вчених, в межах якої визначається, що екологічна безпека є органічною частиною національної безпеки, а її забезпечення можливе лише за умови комплексного використання екологічних, економічних та правових інструментів [9]. Водночас певною слабкістю його підходу є відсутність чіткого авторського визначення самого поняття «екологічна безпека», а також пояснення, який саме концептуальний зміст закладено у використанні цієї категорії. Зазначена теза залишається актуальною і сьогодні, оскільки більшість дослідників, констатуючи існування проблеми, не пропонують реальних правових механізмів для її вирішення. Саме тому сучасна юридична наука потребує не лише фіксації існуючих недоліків, але й розробки дієвих моделей реформування правового регулювання у сфері екологічної безпеки.

Встановлення праксеологічного змісту забез-

печення екологічної безпеки в Україні відбувається без формулювання чіткого визначення цієї категорії на законодавчому рівні. Вчені обмежуються тезою, що усвідомлення ролі екологічної безпеки в структурі національної безпеки та її законодавчо-правового значення, яке виявляється у взаємодії природних, економічних, правових і соціальних чинників, дозволяє розглядати її як комплексне явище із власними закономірностями розвитку [10].

Водночас у науковій літературі можна простежити й інший підхід, коли сутність екологічної безпеки розкривається через окреслення її складових елементів. Так, до змісту цієї категорії належать: проведення екологічного аудиту, здійснення моніторингу стану довкілля, прогнозування можливих змін екологічної ситуації, упровадження інструментів екологічного менеджменту тощо [10]. Такий підхід дозволяє не лише деталізувати внутрішню структуру поняття, а й підкреслити його практико-орієнтований характер, що вкрай важливо для правового регулювання у сфері екологічної безпеки.

Висновки. У результаті опрацювання наукових джерел та чинного законодавства України можна запропонувати кілька концептуальних підходів до розуміння екологічної безпеки залежно від її функціонального призначення та сфери реалізації:

1) адміністративно-організаційна концепція. У цьому підході екологічна безпека розглядається як структурний елемент механізму публічного управління. Вона забезпечується як через пряму діяльність органів державної влади, так і шляхом інтеграції у систему національної безпеки загалом, виступаючи засобом регуляції та захисту суспільних відносин у сфері управління;

2) захисно-ціннісна концепція. У межах цього підходу екологічна безпека визначається як гарантія охорони матеріальних і нематеріальних благ, що формуються внаслідок взаємодії суспільства, держави та суб'єктів господарювання. Вона охоплює захист як суспільних, так і приватних інтересів, спрямованих на забезпечення належної якості життя та збереження довкілля;

3) нормативно-правоохоронна концепція. Цей підхід акцентує на тому, що екологічна безпека становить систему суспільних відносин, захищених правом, і будь-які порушення в цій сфері тягнуть за собою юридичну відповідальність. Вона закріплює карально-ретроспективний характер регулювання, де держава виступає гарантом дотримання екологічних стандартів;

4) превентивно-прогностична концепція. У цьому випадку екологічна безпека трактується як механізм запобігання виникненню екологічних ризиків і мінімізації можливих загроз. Її зміст розкривається через систему моніторингу, прогнозування та планування заходів, спрямованих на підтримання стабільності довкілля й збереження здоров'я населення;

5) глобально-інтеграційна концепція. Даний підхід підкреслює міжнародний вимір екологічної безпеки, яка виходить за межі внутрішньодержавних інтересів. Вона пов'язана з виконанням міжнародних екологічних зобов'язань, участю у транскордонних програмах, гармонізацією національного законодавства з міжнародними та європейськими стандартами, що забезпечує інтеграцію України у світову систему колективної екологічної безпеки.

Анотація

У статті досліджуються правові та праксеологічні аспекти екологічної безпеки як складової національної безпеки України. Зазначено, що екологічна безпека є одним із пріоритетів державної політики, спрямованої на захист життя і здоров'я людини, охорону довкілля від надмірного забруднення та забезпечення раціонального використання природних ресурсів. Автором проаналізовано сучасні виклики у сфері довкілля, зокрема забруднення атмосферного повітря, дефіцит та забруднення водних ресурсів, глобальні кліматичні зміни, деградацію ґрунтів, нако-

пичення відходів, надмірну експлуатацію надр і втрату біорізноманіття. Акцентовано увагу на проблемі «екологічного волонтаризму» як поширеного явища міжнародного рівня, коли господарська діяльність здійснюється без належних правових обмежень і контролю. Розкрито стан наукової розробки проблеми у працях українських і зарубіжних дослідників, зокрема відзначено внесок В. Андрейцева, Н. Малишевої, В. Колпакова, Т. Коломоєць, Ю. Битяка, О. Дудорова, М. Хавронюка, В. Мицика, а також Г. Кісса та Ф. Фішера. Показано, що попри значні теоретичні напрацювання, залишається низка невирішених питань: удосконалення механізмів екологічного моніторингу, підвищення ролі громадськості у процесі прийняття рішень, адаптація національного законодавства до стандартів ЄС. У роботі запропоновано авторську класифікацію концептуальних підходів до розуміння екологічної безпеки: адміністративно-організаційний, захисно-ціннісний, нормативно-правоохоронний, превентивно-прогностичний та глобально-інтеграційний. Обґрунтовано, що екологічна безпека є багатовимірним явищем, яке виконує не лише функцію захисту довкілля, а й виступає індикатором стабільності розвитку суспільства та життєздатності держави. Зроблено висновок про необхідність подальшого вдосконалення національного законодавства, запровадження дієвих правових механізмів контролю та посилення міжнародного співробітництва у сфері екологічної безпеки.

Ключові слова: екологічна безпека; національна безпека; правове регулювання; екологічне право; адміністративно-правові засади; сталий розвиток; міжнародні стандарти.

Leheza Yu.O. The Concept of Environmental Security as a Component of National Security: Regulatory, Legal and Praxeological Contents

Summary

The article examines the legal and praxeological aspects of environmental security as an integral component of Ukraine's national security. It is emphasized that environmental security constitutes one of the priorities of state policy aimed at protecting human life and health, safeguarding the environment from excessive pollution, and ensuring the rational use of natural resources. The study highlights the current environmental challenges, including air pollution, scarcity and contamination of water resources, global climate change, soil degradation, waste accumulation, overexploitation of mineral resources, and the loss of biodiversity. Special attention is given to the problem of "ecological voluntarism" as a widespread international phenomenon, when economic activity is conducted without adequate legal restrictions and control. The state of scientific research on this issue is reviewed through the works of Ukrainian and foreign scholars, in particular V. Andreytsev, N. Malysheva, V. Kolpakov, T. Kolomoets, Yu. Bytiak, O. Dudorov, M. Khavroniuk, V. Mytsyk, as well as H. Kiss and F. Fischer. Despite significant theoretical contributions, several unresolved problems remain, such as improving environmental monitoring mechanisms, enhancing public participation in decision-making, and adapting national legislation to EU standards. The paper proposes an original classification of conceptual approaches to the understanding of environmental security, including administrative-organizational, protective-value, normative-legal, preventive-prognostic, and global-integrational. It is argued that environmental security is a multidimensional phenomenon that not only performs the function of protecting the environment but also acts as an indicator of social stability and state viability. The article concludes on the necessity of further improvement of national legislation, the introduction of effective legal mechanisms of control, and the strengthening of international cooperation in the field of environmental security.

Key words: environmental security; national security; legal regulation; environmental law; administrative and legal framework; sustainable development; international standards.

Список використаних джерел:

1. Хилько М. І. Екологічна безпека України : навч. посіб. Київ, 2017. 267 с.
2. Яковлева А. М., Афонська Т. М. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків : ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. 672 с.
3. Надобко С. В. Адміністративна відповідальність за порушення законодавства про банки і банківську діяльність : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2016. 198 с.
4. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ. *Відом. Верхов. Ради України*. 1991. № 41. Ст. 546
5. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 травня 2015 року «Про Стратегію національної безпеки України» : Указ Президента України від 26.05.2015 № 287/2015. *Офіц. вісн. України* 2015. № 43. Ст. 14.
6. Коломоєць Т. О., Колпаков В. К., Легеза Ю. О. Довкілля як об'єкт адміністративно-правової охорони. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 1. С. 302.
7. Хилько М. І. Екологічна безпека України : навч. посіб. Київ, 2017. 267 с.
8. Сабіров Р. Ф. Екологічна безпека як невід'ємна складова національної безпеки України. *Вісн. Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка*. 2010. № 1. С. 240–245
9. Азаров С. І., Литвинов Ю. В. Екологічна безпека як складова національної безпеки України. *Вісн. КрНУ ім. Михайла Остроградського*. 2012. № 2 (73). С. 142–146.
10. Гулич О. І. Регулювання екологічної безпеки регіону: європейський досвід. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014. Вип. 3. С. 145–152.